

Станаўленне вобраза «homo militans» у мастацтве Вялікага Княства Літоўскага

Царэвіч Ю. Д.

Установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт
культуры і мастацтваў», Мінск

У артыкуле даследуецца станаўленне вобраза «homo militans» у мастацтве Вялікага Княства Літоўскага. Раскрываецца генезіс тэрміна «miles» (ад лац. «воін», «рыцар»), паказаны перадумовы і шляхі фарміравання паняцця «homo militans» (ад лац. «чалавек-воін») у Вялікім Княстве Літоўскім. Разглядаецца роля партрэтнага жывапісу ў жыцці шляхецкага саслоўя, развіццё якога на Беларусі на працягу гісторыі вызначалася сталымі стваральнымі сувязямі з еўрапейскай культурай, што з'явілася адной з жыватворных крыніц фарміравання нацыянальнай школы жывапісу. Аналізуецца ўздзеянне еўрапейскіх традыцый на развіццё і фарміраванне сармацкай ідэалогіі, сармацкага партрэта як своеасаблівай стылістычна-вобразнай сістэмы. Сарматызм, карані якога ляжаць глыбока ва ўсходне-еўрапейскай традыцыі, стаў арганічным здабыткам беларускай культуры, каштоўным захавальнікам памяці пра мінулае.

Ключавыя словы: рыцарскі партрэт, сарматызм, «homo militans».

(Искусство и культура. — 2013. — № 1(9). — С. 6-10)

The formation of the image of «homo militans» in the art of the Grand Duchy of Lithuania

Tsarevich Y. D.

Educational establishment «Belarusian State University of Culture and Arts», Minsk

The article examines the formation of the image of «homo militans» in the art of the Grand Duchy of Lithuania. The genesis of the term of «miles» (from the Latin «the warrior», «the knight») is revealed; the prerequisites and ways of formation of the concept of «homo militans» (from the Latin «the warrior man») in the Grand Duchy of Lithuania are presented. The role of the portraiture in the life of nobility estates, whose development in Belarus over the history was characterized by constant creative connections with European culture that was one of the life-giving sources of the national school of painting, is examined. The influence of European traditions on the development and formation of Sarmatian ideology and Sarmatian portrait as an original figurative and stylistic system is analyzed. Sarmatism, whose roots lie deep in the East European tradition, became an organic property of Belarusian culture and a valuable keeper of memories of the past.

Key words: knight's portrait, Sarmatism, «homo militans».

(Art and Culture. — 2013 — № 1(9). — P. 6-10)

Мілітарная гісторыя на сённяшні дзень застаецца адной з актуальных, але слаба распрацаваных тэм у беларускім мастацтвазнаўстве. Асабліва гэта тычыцца вылучэння і аналізу істотных асаблівасцей і адметнасцей вобраза «homo militans» – чалавека-воіна, чалавека збройнага, рыца-

ра, што абумоўлена непрааналізаванасцю шматварыянтных крыніц (пісьмовых, візуальных), а таксама спецыфікай тэмы. На падставе шматлікіх твораў манументальнага і станкавага жывапісу, скульптуры, графікі і твораў дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва можна аднавіць успрыманне грамад-

ствам чалавека-воіна, убачыць узбагачэнне вобраза пры дапамозе ваеннага рыштунку, зразумець сутнасць старажытнай воінскай культуры, спецыфіку сармацкай ідэалогіі, прааналізаваць сістэмы падрыхтоўкі воінаў да абароны сваёй краіны.

У гістарыяграфіі ёсць абмежаваная колькасць работ, у якіх закранаецца тэма станаўлення вобраза «*homo militans*» у мастацтве Вялікага Княства Літоўскага; спецыяльнай працы, прысвечанай дадзенай тэматыцы, сёння няма, што абумоўлівае актуальнасць комплекснага даследавання. Прытрымліваючыся гістарычнай храналогіі, у кнізе «Вытокі сярэднявечнага рыцарства» [8] Ф. Кардзіні паслядоўна раскрывае складаны і супярэчлівы працэс развіцця і станаўлення паняцця «*miles*». Манаграфіі Ю. А. і Ю. В. Хадыкаў «Непаўторныя рысы. З гісторыі беларускага партрэта» [11] і Л. І. Тананаевай «Сарматский портрет. Из эпохи польского портрета эпохи барокко» [10] прысвечаны вывучэнню сармацкага партрэта, які атрымаў распаўсюджанне ў XVI–XVII стст. у Польшчы і Літве, на Беларусі і Украіне, у іншых славянскіх краінах. У пералічаных даследаваннях пастаўлена пытанне эвалюцыі станаўлення вобраза «*homo militans*» у мастацтве ВКЛ, глыбокай узаемасувязі сармацкага партрэта і надмагільнай скульптуры з ідэалогіяй сарматызму.

Мэта дадзенага артыкула – вызначэнне перадумоў і шляхоў станаўлення вобраза «*homo militans*» у мастацтве Вялікага Княства Літоўскага, у прыватнасці – традыцый увасаблення воіна ў сармацкіх партрэтах.

Генезіс тэрміна «*miles*». Тэрмін «воін», «ваяр», «рыцар» на познелацінскай мове – «*miles*», акрамя спецыфічнага значэння прафесіі – «салдат», азначае яшчэ і падпарадкаванае становішча чалавека, які знаходзіцца на дзяржаўнай службе ў грамадстве [10, с. 31]. Пасля каралінгскіх вайсковых рэформ «*miles*» адносіцца не толькі да ўсіх, хто носіць зброю, але і выкарыстоўваецца ў дачыненні да дзвюх асноўных катэгорый узброеных людзей. Першая – асобы, якія ўваходзілі ў эліту грамадства і мелі дастаткова сродкаў, каб набыць дарагую экіпіроўку і ўзброіцца ў адпаведнасці з патрабаваннямі капітулярыяў, прычым было не важна, ці з’яўляюцца яны вольнымі ўласнікамі,

васаламі або нявольнымі сервамі, якія любымі шляхамі атрымалі сродкі, неабходныя для набыцця цяжкай зброі і каня. Другая – гэта ваяры прыватных войскаў, а пазней, у феадальную эпоху, удзельнікі ўзброеных груп і банд. Паданне аб «*miles*» (ваяры, воіне, рыцары) прынамсі з IX ст. непарыўна звязваецца з цяжкім узбраеннем і галоўным чынам з верхавой яздой. Словам «*miles*» сталі называць не проста ваяра, а коннага ваяра [6].

У канцы X – першай палове XI ст. практычна ва ўсёй Францыі зацвердзілася паняцце свецкай асобы «*milites*», тэрмін стаў ужывацца нават у дачыненні да прадстаўнікоў вышэйшых пластоў феадальнага грамадства. Вышэйшы статус «*milites*» вызначаўся трыма параметрамі: тэхнічным (функцыянальная перавага коннага ваяра перад пешым падчас баявых дзеянняў), сацыяльным (элітарная ваенная служба, высокі ўзровень жыцця) і юрыдычным (роля ў кіраванні грамадствам) [8, с. 195]. Слова «*miles*» стала ужывацца ў якасці асабістага тытула і выцесніла тэрмін – «*nobilis*». Перавага першага – у большай выразнасці паняцця.

Дзякуючы трохчаснаму падзелу ў адным шэрагу апынуліся ўсе свецкія носбіты палітычнай улады, эканамічнай і вайскавай магутнасці, незалежна ад адрозненняў, якія захоўваліся ў іх сацыяльным статусе. У гэтым сэнсе развіццё трохчаснага падзелу грамадства на групы па функцыянальнай прыкмеце ўжо само па сабе з’яўляецца выдатным доказам паступовага сацыяльнага і этычнага ўзыходжання «ваяроў». Агульнае ўзвышэнне статусу «ваяра» адбылося якраз у той самы момант, калі гэты тэрмін стаў часта перакладацца на народную мову. Слова «рыцар» (*chevalier*) у адрозненне ад свайго лацінскага эквівалента ўзнікла з адназначна пазітыўным значэннем. «Спадары», «сеньёры», якія ніколі не пагаджаліся, каб іх звалі «*miles*», добразычліва прынялі тытул «*chevalier*», што падмацавалася ідэалагічным абгрунтаваннем царквой і ўслаўленнем у «песнях аб дзеях». Тэрмін «рыцар» звычайна перакладаўся на юрыдычную мову як «ваяр». Таму ім прыйшлося ў выніку пагадзіцца і з тэрмінам «*miles*» [8, с. 196]. Тым самым літаратура, тэалогія, юрыспрудэнцыя аб’ектыўна спрыялі павышэнню іх сацыяльнага статусу. Эліта спраба-

вала прадухіліць ломку сацыяльных перагародак, якія падзялялі «ваяроў» і ўзброеных нявольных людзей, забараняючы апошнім карыстацца воінскімі знакамі адрознення. Толькі «milites» (рыцары) мелі права насіць меч і шчыт, а таксама аксесуары, якія сведчылі пра іх прыналежнасць да саслоўя конных ваяроў.

Па меркаванні Д. Бартэлемі, «miles» з самага пачатку паказваў не толькі на прыналежнасць да нізкіх слаёў арыстакратыі, але і на самых знакамітых яе прадстаўнікоў. Князі і графы таксама пазначаліся тэрмінам «miles» [2]. «Milites» і дваран паводле нараджэння адрознівала рытуальнае прысвячэнне каралём або іншым тытулаваным асобамі ў рыцары. У еўрапейскіх хроніках Вілардуэна, Фруасара рыцарамі лічыліся ўся магнатэрыя і сам кароль, нават калі рытуалу прысвечэння ў рыцары не адбывалася. Каралі, князі па статусу абавязаны былі ўдзельнічаць у вайсковых дзеяннях. Ад арыстакратыі воіны, ваяры маглі заслужыць статус рыцара [8, с. 357].

У сярэдзіне XIII стагоддзя наступае момант адноснай раўнавагі, калі дваранства і рыцарства змешваюцца – не таму, што рыцарства пераўтварылася ў дваранства, і не таму, што гэтымі паняццямі азначалі адных і тых жа персанажаў, якія ўяўлялі сабой уладу дваранства, але таму, што арыстакратыя напярэдадні юрыдычнага самавызначэння сваіх саслоўных прывілеяў імкнулася сярод апошніх захаваць для сваіх сыноў рыцарскі гонар [1].

Канцэпцыя «homo militans». «Militia» – рыцарства, высакародная карпарацыя адборных ваяроў ваеннай эліты – у XIII стагоддзі ператварэцца ў карпарацыю высакародных грамадзян, шляхты. Даследуючы пазней часоў барока, Чэслаў Хэрнас піша: «...Узнікае канцэпцыя «homo militans» – «чалавек, які змагаецца». Для шляхты – гэта ідэал слаўных продкаў, герой-ваяр з крэсаў (г. зн. усходніх земляў Рэчы Паспалітай), ідэальны грамадзянскі прыклад. Для царквы – гэта філасофская канструкцыя, дэфініцыя чалавека, асуджанага на вечную барацьбу з цялеснымі і свецкімі спакусамі, з сатаной як сімвалам метафізічных злых сіл. Шляхта прыпісвала сябе да рыцараў Хрыста, якія вартуюць веру на яе апошніх межах, за якімі пачынаюцца неагляд-

ныя і варожыя абшары» [11, с. 23]. Натуральна, абаронцам Веры мог быць «homo militans» – чалавек збройна, які з дзяцінства не развітваўся з шабляю (М. К. Радзівіл Сіротка ўсё жыццё імкнуўся быць «хрысціянскім рыцарам» і вызначаўся як «miles christianus et peregrinus» – «рыцар хрысціянскі і паломнік»). Канцэпцыя «homo militans» злучае разам некалькі розных пластоў жыццёвай філасофіі і з'яўляецца ідэальнай канструкцыяй, якая легла ў аснову рыцарскага партрэта ВКЛ. Вобраз «homo militans», які, па азначэнні Ч. Хэрнаса, злучае разам шматлікія пласты жыццёвай філасофіі, складаўся ў шляхецкіх кругах ВКЛ і стаў духоўным стрыжнем рыцарскага партрэта, атрымаў паўсюднае распаўсюджванне і працягваў існаваць да канца XVIII стагоддзя як адзін з самых любімых партрэтных жанраў.

Візуальнае ўвасабленне «homo militans» грунтавалася на распрацаванай за стагоддзі канцэпцыі. Тып партрэта «homo militans» (партрэт чалавека-воіна, рыцара), як і надмагілля, прыйшоў у беларускае мастацтва доўгім шляхам пераймання. Ён звязаны з жывапісам Італіі, дзе сваіх «вояў» пісалі П. Веранезэ, Я. Тынтарэта, з мастацтвам краін «габсбургскага кола» з халаднавата-арыстакратычнымі партрэтамі Я. Зейзенгера, А. Санчэса Каэлья, Х. Пантохі дэ ла Круса, што аказалі ўплыў нават на творчасць славутага італьянца Тыцыяна. Рэпрадуктаванне ў графіцы папулярныя работы прыворных еўрапейскіх мастакоў прывозіліся ў ВКЛ і Каралеўства Польскае. Так, вельмі блізкія да партрэта Юрыя I Радзівіла вобразы можна знайсці сярод аркушаў антверпенскага майстра І. Кока (1510–1570), які выконваў гравюры з твораў габсбургскіх жывапісцаў. Але нельга ўспрымаць рыцарскі партрэт выключна як з'яву мастацкага імпарту, з'яву, запазычаную з еўрапейскага познерэнесансавага жывапісу. Менавіта вобразы «homo militans» былі вельмі папулярныя ў асяроддзі феадальнай эліты і таму абавязкова размяшчаліся ў замкавых галерэях [12, с. 62].

Асноўнай задачай партрэта «homo militans» было адлюстраванне ідэалізаванага чалавека як прадстаўніка рыцарскага саслоўя, як героя-абаронцы хрысціянскай веры і «залатой вольніцы».

Спецыфіка рыцарскага партрэта патрабавала і спецыфічных выразных сродкаў. За некалькі стагоддзяў яны былі вырацаваны і набылі нарматыўны характар. Павучальнасць, дыдактычнасць, якая пры гэтым узнікала, – таксама вельмі характэрная рыса сармацкага партрэта, запазычаная ім з арсенала традыцыйнага мастацтва хрысціянскай царквы [12, с. 123].

Рыцарскі партрэт быў шырока распаўсюджаны ў Еўропе з часоў Рэнесансу і аказаў моцнае ўздзеянне на станаўленне сармацкага партрэта. У ВКЛ арыстакратычны жываніс ператварыўся ў стэрэатып, абавязковы для выявы кожнага шляхціца.

Сармацкі партрэт – партрэт нацыянальнага і сацыяльнага героя. Росквіт сармацкага партрэта прыходзіцца на XVII – пачатак XVIII ст., што было абумоўлена шырокім распаўсюджваннем у грамадстве ВКЛ сармацкай ідэалогіі. У аснову ідэі сарматызму быў пакладзены генеалагічны міф паходжання арыстакратычнага саслоўя краіны ад ваяўнічых сармацкіх плямёнаў, якія ў старажытныя часы прыйшлі на тэрыторыю ВКЛ і сталі кіраваць народам. Дзякуючы сармацкай ідэалогіі ў грамадстве імкліва ўзрастаў цікавасць да роду, сям’і, асобы, а кожны арыстакрат не толькі прагнуў багата, але і жадаў пакінуць нашчадкам візуальнае сведчанне сваёй значнасці ў грамадстве. Такім візуальным сведчаннем стаў партрэт з адлюстраваннем атрыбутаў генеалогіі, улады і пасада.

Найбольш распаўсюджаным і папулярным быў рыцарскі партрэт, партрэт нацыянальнага і сацыяльнага героя, асобы, якая канцэнтруе ў сабе асноўныя рысы грамадзянскага ідэалу таго часу – рыцара-абаронцы Радзімы.

Жываніс вырацаваў свае каноны: асоба шляхціца трансфармавалася ва ўмоўны вобраз, які, аднак, захоўваў дакладныя партрэтныя прыкметы, гераізаваны вобраз пры дапамозе адлюстравання:

- постаці ў пэўным ракурсе;
- сімвалаў улады;
- вызначаных элементаў архітэктуры, інтэр’ера;
- касцюма, рыцарскага рыштунку;
- аксесуараў.

Тып «*homot militans*» лёгка выявіць не толькі ў партрэтах ваяроў, але і ў партрэтах

апафеозах, дзе мадэль выступае ў бліскучых даспехах, воінскіх знаках на фоне ваеннага лагера або поля бітвы. «Свецкія» партрэты ўвасабляюць вышэйпісаны ідэал, таму іх мадэлі, найперш прадстаўнікі «рыцарскага саслоўя», нават калі мірна гаспадарыць у сваіх уладаннях, на партрэтах адлюстроўваюцца па вызначанай схеме. У гэтым выпадку на першы план выступае не воінская доблесць, а ганарлівае самаадчуванне прадстаўніка сармацкай шляхецкай рэспублікі, уладальніка «скарба» – Свабоды.

Уяўленне аб высокай годнасці кожнага свабоднага грамадзяніна, непахіснасці праваў асобы падмацоўвалася і генеалагічным міфам, які нарадзіўся ў XVI ст. пад уплывам захаплення старажытнасцю, што прынёс у Еўропу Рэнесанс. У адпаведнасці з ім шляхецкае саслоўе ВКЛ паходзіла ад ваяўнічых сармацкіх плямёнаў, што ў III ст. да н. э. – IV ст. н. э. насялялі прычарнаморскія стэпы, дзякуючы чаму шляхта нават этнічна адрознівалася ад «простага людю». Галоўным абавязкам шляхты лічылася вайсковая справа і абарона сваёй Радзімы.

Акрамя міфа на складанне такога грамадскага і этычнага кодэкса ўплывала і рэальнасць жыцця. Агромністая дзяржава, што распасціралася на тысячу кіламетраў з усходу на захад і з поўначы на поўдзень і ляжала на мяжы паміж хрысціянскім і варожым яму мусульманскім светам, не магла быць цэнтралізаванай у такой ступені, як заходнееўрапейскія манархіі. Пастаянная пагроза ваеннага канфлікту, смерці ці рабства вымагала штохвіліннай гатоўнасці да ўзброенай барацьбы, да самастойных і рашучых дзеянняў. Яшчэ Мікола Гусоўскі ў сваёй «Песні пра зубра» падкрэсліваў асаблівую гістарычную ролю ВКЛ як абаронцы хрысціянскага Захаду ад татарскай пагрозы [12, с. 22].

Заклучэнне. Такім чынам, росквіт лацінскага тэрміна «*miles*» у Еўропе, найперш у Францыі, пачынаецца з XI стагоддзя, калі эліта грамадства пачынае адносіць «*miles*» да сябе. У юрыдычных дакументах «*miles*» пачынае замяшчаць тэрміны «*vassaux*» (васалы), «*fidelis*» (феадалы, дакладныя), працягвае пазначаць асобу салдата, ваяра, уключанага або не ўключанага ў сістэму феадальных адносін. Тэрмін «*miles*»

у Сярэднявеччы паступова канкрэтызуецца, а дзякуючы трохчаснаму падзелу (тэхнічны, сацыяльны, юрыдычны) пад тэрмінам у адным шэрагу апынуліся ўсе свецкія носьбіты палітычнай улады, эканамічнай і вайсковай магутнасці, незалежна ад адрозненняў, якія захоўваліся ў іх сацыяльным статусе. У часы барока з'яўляецца паняцце «homo militans» (чалавек-воін). Па азначэнні Ч. Хэрнаса, вобраз «homo militans», які злучае разам шматлікія пласты жыццёвай філасофіі, склаўся ў шляхецкіх кругах ВКЛ і стаў духоўным стрыжнем рыцарскага (сармацкага) партрэта.

У XVII–XVIII стст. сармацкія партрэты развіваліся пад уплывам шляхецкага светапогляду, згодна з якім шляхціц – былы «сармат» – з'яўляецца гаспадаром дзяржавы і жыцця, ён жа павінен праславіць свой род, сям'ю. Партрэт выконваў у большай ступені сацыяльную, чым эстэтычную, функцыю. У стылі «сармацкага» выконваліся парадны, рыцарскі і трунныя партрэты магнатаў і заможнай шляхты, напрыклад, «Партрэт Канстанціна Астрожскага» (пач. XVII ст.), «Партрэт Кшыштафа Весялоўскага» (1636 г.), «Партрэт Міхаіла Казіміра Паца» (другая палова XVII ст.) і інш.

ЛІТАРАТУРА

1. Barbero, A. Noblesse et chevalerie en France au Moyen Age, une reflexion / A. Barbero // Le Moyen Age. – 1991. – P. 431–449.
2. Barthelemy, D. La Societe dans le «titre chevaleresque» en France au XI siècle / D. Barthelemy // Journal des savants. Janv.-juin. – 1994. – P. 101–134.
3. Barthelemy D. Qu'est-ce que la chevalerie en France aux X et XI siecles? / D. Barthelemy // Revue historique. – 1994. – P. 15–74.
4. Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 2 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск: БелЭН, 2005. – Т. 1: Абаленскі – Кадэццыя. – 688 с.: іл.
5. Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 2 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – 2-е выд. – Мінск: БелЭН, 2006. – Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – 792 с.: іл.
6. Денисон, Дж. История конницы / Дж. Денисон // История конницы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gumer.info>. – Дата доступа: 28.03.2012.
7. Дыярыуш князя Міхаіла Казіміра Радзівіла, ваяводы вленскага, гетмана ВКЛ // Спадчына. – 1994. – № 4.
8. Кардзіні, Ф. Вытокі сярэднявечнага рыцарства / Ф. Кардзіні. – М., 1987. – 384 с.
9. Мальдзіс, А. Беларусь у лютэрку мемуарнай літаратуры 18 стагоддзя: нарысы быту і звычаяў / А. Мальдзіс. – Мінск: Маст. літ., 1982. – 256 с.
10. Махлаюк, А. В. Армия Римской империи. Очерки традиций и ментальность: монография / А. В. Махлаюк. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского гос. ун-та им. Н. И. Лобачевского, 2000. – 235 с.
11. Тананаева, Л. И. Сарматский портрет. Из эпохи польского портрета эпохи Барокко / Л. И. Тананаева; под ред. д-ра искусствоведения В. Н. Прокофьева. – М.: Наука, 1979. – 304 с.: ил.
12. Хадыка, А. Ю. Непаўторныя рысы. З гісторыі беларускага партрэта / А. Ю. Хадыка, Ю. В. Хадыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 144 с.: іл.

Паступіў у рэдакцыю 08.01.2013 г.